

ENYEDI ZSOLT

Pártpolitika a posztkommunista világban és Nyugat-Európában

Az európai integráció előrehaladta ráirányítja a figyelmet a keleti és nyugati pártpolitika különbségeire. E különbségek fontossá válásának az egyik oka éppenséggel az, hogy az integrációnak meglehetősen csekély a hatása a pártpolitikára. A pártszisztem a gazdasági-politikai struktúrának az egyik legöntörvényűbb szelete (Mair 2000), miközben persze kétségtelen, hogy az integráció hatása alól teljesen egy szféra sem maradhat ki.

A keleti és nyugati pártpolitika közötti különbségeket négy dimenzió mentén követem végig. A négy dimenzió: 1. a pártok viszonya a társadalomhoz; 2. a pártok viszonya a hatalomhoz; 3. a pártrendszerek stabilitása és ideológiai tagoltsága; és végül 4. a pártok szervezeti felépítése. A nyugati képlet jellemzőit néhány szóban, a fejezetek elején foglalom össze, a posztkommunista tendenciákat pedig részletesebben mutatom be.

PÁRTOK ÉS TÁRSADALOM

Nyugaton az elmúlt évtizedekben jelentősen lazultak a társadalom és a pártok közötti kötelékek: a legtöbb országban csökken a választásokon való részvétel (Gallagher et al. 2000: 260, Blais és Dobrzynska 1998, Wattenberg, 2000), a pártidentitás gyengül (Dalton 2000), a tagok száma hanyatlik (Mair és van Biezen 2001, Scarrow, 2000), a pártpreferenciák gyakrabban változnak (Gallagher et al. 2000: 263). A polgárok egy jelentős része szívesebben politizál adott kérdésekre koncentráló mozgalmakban, mint a hagyományos pártokban. A pártok jobban függnek az államtól, amennyiben kevésbé tartanak fenn önálló szociáli-

zációs intézményeket és növekvő mértékben támaszkodnak a költségvetésre anyagi erőforrásaikat illetően. A hagyományosan fontos társadalmi jellemzők, így például az osztályhelyzet vagy a felekezeti hovatartozás hatása a pártpreferenciákra erőteljesen visszaszorult. A pártok kevésbé tekinthetők egyes társadalmi csoportok képviselőinek. Az individualizáció meggyengítette a politikai szubkultúrákat, a szavazókat korábban izoláló szervezeti hálók szétszakadása és a jólét növekedése nyomán a politikai attitűdök partikularizálódtak, a pártpreferenciák és a szavazói viselkedés egyre inkább egyéni döntés eredménye és nem a közösségi hovatartozás kifejeződése (van der Eijk et al. 1992).

A posztkommunista rendszerekben a fenti jelenségeket hatványozottan figyelhetjük meg. A pártok iránti bizalmatlanság különösen magas (pl. Rose 1995, Wyman et al. 1995). A szavazók pártszimpátiája rendkívül instabil (Tóka 1998, Gallagher et al. 2000: 443). Oroszországban az aggregált szavazatingadozási index 51,4% volt 1995-ben és 54,4% 1999-ben (White 2004). Jó néhány választókerületben a minden pártot elutasító opciót többen választották mint bármelyik pártot (Rose et al. 2001). Lettorszában a választói illékonyság a harmadik választásnál elérte a 74,2% százalékot (Kreuzer és Pettai 2003: 84). E szám nagyságát érzékelteti, hogy nyugaton az index értéke még ma is gyakran egyszámjegyű, bár az átlag valamivel 10 fölött van.

A pártok, népszerűtlenségük miatt, kevésbé járulnak hozzá közvetlenül az új rendszer legitimitációjához. Közvetve, azáltal, hogy betartják a pluralista versengés szabályait, viszont minden bizonnyal legitimálnak ők is. Markowski (2001) ugyanakkor amellet érvel, hogy a politikai rendszer iránti bizalom kialakulása megelőzi a pártrendszer intézményesülését.

A parlamenti választásokon a részvétel általában alacsonyabb mint Nyugat-Európában és 1990 óta csökkenő tendenciát mutat. Egyes térségekben a pártok a pártrendszer kikristályosodásával párhuzamosan elvesztették mobilizációs erejüket¹, míg másutt soha nem rendelkeztek ilyen erővel², és egy harmadik országcsoportban a választói részvétel nagysága a polarizáció szintjével mozog együtt³.

A magas szavazatingadozás és illékonyság, kiegészülve az elit gyenge lojalitásával, nehezíti a hivatalviselők számonkérhetőségét és rontja a képviselet minőségét (Tóka 1998: 170). Tagok és lojális támogatók hiányában a pártok számára gyakran megoldhatatlan a választói preferenciák kifejezésének és aggregálásának a feladata. A politikai rendszer egészének problémája, hogy keleten a pártok nem annyira a sikeres mozgalmakkal, mint inkább a kereskedelmi tévékkel szemben maradnak alul. A legtöbb megfigyelő egyetért abban, hogy a pártok kevésbé töltik be az integráció, a mobilizáció és a közvetítés funkcióit (Lewis 2001: 486). Azonban, miközben a pártok joggal kriti-

zálhatók ebből a szempontból, nem szabad elfelejteni, hogy a potenciális alternatívák, így a szakszervezetek, a társadalmi mozgalmak, a polgári kezdeményezések stb., ugyancsak híján vannak a mobilizációs potenciálnak és a népszerűségnek.

A pártok gyenge társadalmi szerepét magyarázza, hogy keleten a politikai rendszerbe való integrálódás, a társadalompolitikai mobilizációja megelőzte a pártverseny kialakulását.⁴ Nyugaton a pártok egykor alapvető szerepet játszottak a politikai közösség kialakításában, míg Kelet-Európa lakosai kényszerűen, de már a pártversengés kialakulása előtt bekapcsolódtak az ország politikai vérkeringésébe (Mair 1997: 180, van Biezen 2003: 26). Meglehetősen iskolázottságuk, valamint a plurális média révén a pártok segítségével is képesek tájékozódni a politika világában. A társadalmi-gazdasági differenciálódás alacsony volta és változékonysága, a politikai rendszertől való nagyfokú elidegenedettség, az átmenet elitközpontúsága, az elektronikus média különösen nagy szerepe, a pártellenes kultúra, a fejletlen civil társadalom, a kormányokra nehezedő nemzetközi korlátok és a demokratikus tapasztalat hiánya tovább nehezítik a pártrendszerek intézményesülését a poszt-kommunista térségben (Evans és Whitefield 1993, Katz 1996, Mair 1997, Hanley 2001 stb.).

Az egyik legtöbbet említett probléma a pártok és a társadalmi struktúra közötti gyenge kapcsolat. Tény, a posztkommunista politika ritkán alapul kikristályosodott társadalmi törésvonalakon. Azonban nemigen indokolt a pártpolitika társadalmi meghatározottságát a demokratikus konszolidáció és a pártrendszer érettségének indikátoraként kezelni. Empirikus kutatások (Tóka 1998) azt mutatták, hogy a tisztán értékalapú szavazás Kelet-Közép-Európában jobban konzerválja a pártlojalitást, mint a társadalmi törésvonal alapú szavazás. A társadalmi struktúrától elváló pártpolitika nem valamiféle nyugati vagy keleti partikuláris jelenség, hanem a XXI. századi politika domináns formája.

A kikristályosodott társadalmi törésvonalak hiánya ellenére⁵ a társadalmi-demográfiai tényezőknek keleten is van hatása a választási viselkedésre. A nyugati állapotokhoz képest feltűnő a kor (valamint az iskolázottság) nagy hatása a pártválasztásra (Miller et al. 2000, Tóka 1996, 1998 stb.). Az etnikai hovatartozás produkálja a legtisztább törésvonalat, különösen amikor földrajzi koncentrációval párosul.

Bár a megfigyelők rendszeresen jeleket vélnek látni az osztályalapú törésvonal megjelenésének (Mateju et al., 1999, Berglund et al., 2004), az osztály-hovatartozás kevésbé meghatározó tényező mint nyugaton. A különböző osztályok gazdaságpolitikai attitűdjei markánsan eltérnek, ez a különbözőség azonban nem jelenik meg a pártválasztásban (Gijsberts és Nieuwbeerta 2000: 412–417).

PÁRTOK ÉS HATALOM

Nyugat-Európában a pártok társadalmi súlyának csökkenése, a pártellenes érzések növekedése, a pártidentitás gyengülése, a szavazatingadozás növekedése és a párttagság radikális csökkenése sérülékenyebbé tette ugyan a pártokat, de nem járt hatalmi pozícióik megrendülésével. Az út a törvényhozói és a végrehatói hatalomba továbbra is a pártokon keresztül vezet. A nemzeti szuverenitás erodálódása és a pártok ideológiai karakterének halványodása azonban csökkentette a pártok jelentőségét a kormányprogramok meghatározásában. A médiacentrikus politizálás a miniszterelnökök és kihívóik szerepét erősítette pártjukkal szemben.

A posztkommunista átmenet főszereplői nem a pártok, hanem az állampárti elit, az értelmiségi elleneltek és a civil mozgalmak voltak. Pedig sokak szerint a változások radikalizmusa indokolja a pártok központi szerepét. Kitschelt (1996: 2) például a következőket írta: „A posztkommunista országokban a befolyásos pártok minél előbbi kialakulása a demokratikus konszolidáció fontosabb tartozéka mint másutt.” Az ilyenfajta elvárások azon a hagyományos nézeten alapulnak, mely szerint a demokrácia konszolidálódásában a pártoknak meghatározó a szerepe (Huntington 1968, Diamond 1997, Mainwaring és Scully 1994 stb.).

Hogy valójában mekkora is a pártok szerepe a régióban, az, finoman szólva, vitatott. Egyesek szerint az átment főszereplői (pl. Ágh 1998a, Elster, Preuss és Offe 1998), míg mások szerint marginálisak (Tóka 1997). Jól illusztrálja a bizonytalanságot Paul Lewis 2000-ben megjelent könyve, melynek bevezetőjében a szerző azt állítja, hogy „a versengő pártok a politikai változás egyik elsőrendű szervezett cselekvői és a posztkommunista demokrácia intézményi fejlődésének fő hordozói” (Lewis 2000: XI). A huszadik oldalon viszont már azt írja, hogy a pártok marginálisak a demokratikus átalakulásban, különösen annak elején (Lewis 2000: 20).

A kelet-európai pártok komparatív jelentőségét bizonyítja, hogy a privatizálás révén új társadalmi rétegek kialakítását is befolyásolhatták. Ágh Attila kifejezése, a „túlpártosodás” jelezte azt a sokak által osztott aggodalmat, hogy a pártok túl is léptek hagyományos tevékenységi körükön, nem hagyva teret egyéb szervezeteknek, mintegy a demokrácia működését is veszélyeztetve (Ágh 1996).

A pártok posztkommunista világban betöltött hatalmi súlyának megítéléséhez külön kell kezelnünk e térség régióit. Közép-Ázsiában a pártok rendkívül erős korlátozásokkal találják szembe magukat. Fehéroroszországban és Azerbajdzsánban szintén tekintélyelvű rendszerek alakultak ki, és a plurális politikai rendszer nem intézményesült még Grúziában, Albániában, Ma-

cedóniában, Bosznia-Hercegovinában, Mongóliában és Örményországban sem. Ezen országok nagy részében az elitfrakciók közötti vetélkedés nem a választási arénában zajlik, a választások csak utólag biztosítják be valamely frakció győzelmét (Segert 1996: 232). A gazdaság informális szerveződése és egyes nyersanyagoktól való függése láthatólag nem kedvez a pártok szabad versenyének. Jugoszlávia tagállamaiban, Moldovában és Grúziában polgárháborúk is lassították a pártok stabilizálódását és intézményesülését.

Kelet-Európa két legnagyobb államában, Oroszországban és Ukrajnában beszélhetünk ugyan pluralizmusról, de a pártok súlya megkérdőjelezhető. Oroszországban különösen kicsi a pártoknak a kormányra kifejtett hatása. Katonai és biztonsági apparátusok, a végrehajtó hatalom, a gazdasági lobbicsoportok és a regionális kormányzók helyettesítik a pártokat a döntéshozatalban. A pártok egyenlősége ugyancsak kérdéses. „Oroszországban nem annyira a pártok alakítják a kormányt, mint inkább a végrehajtó hatalom kezdeményezi a pártok alakulását” – írta a sajátos posztszovjet viszonyokról egy megfigyelő (Sakwa 2001: 84). A helyi önkormányzatok, az állami tulajdonú vállalatok és a média oly mértékben diszkriminálnak a pártok között, hogy a pártverseny szabadnak ugyan nevezhető, de tisztességesnek nemigen.

A Freedom House besorolása szerint a többi posztkommunista ország formálisan demokrácia,⁶ bár jó néhányukban akadtak olyan időszakok, amikor az állam különösen intim kapcsolatokat alakított ki valamely párttal vagy pártcsoporttal. Elemzők gyakran úgy látták, hogy a világháború előtti domináns pártrendszerek születnek újjá (pl. Ágh 1996: 255). Bizonyos országokban, így például Horvátországban, Szerbiában, Albániában, Romániában és Szlovákiában volt alapjuk ezeknek a félelmeknek, de végül csak Közép-Ázsiában és a Kaukázusban beszélhetünk e mintázat megszilárdulásáról. Más országokban inkább a gyakori kormányváltások tipikusak.

A pártrendszerek intézményesedésének szempontja (Mainwaring 1998) a pártok és az egyéni „politikai vállalkozók” befolyásának összevetésére irányítja a figyelmet. Az adatok az előbbieik dominanciáját mutatja Közép-Európában és az utóbbiakét a volt Szovjetunió területén, a Baltikum kivételével. A posztszovjet térségben a függetlenek szerepe rendkívülinek mondható. 2000-ben Fehéroroszországban 74%-a törvényalkotóknak nem tartozott párthoz. Ukrajnában 1994-ben kétharmad, 2002-ben 21% volt független (Lewis 2003: 154–5). Ahogy azonban az ukrán adatok mutatják, a volt Szovjetunió területén is leáldozóban van a függetlenek csillaga.

Számos neves személyiség politikai kudarca bizonyította, hogy a népszerűség önmagában nem elég hatékony választási erőforrás. A pártvezéreknek ugyan gyakran megkérdőjelezhe-

tetlen a párton belüli hatalmuk, s a pártra adott szavazatot jelentős mértékben magyarázza a vezér iránti szimpátia; a karizmatikus vezetők jelenléte azonban önmagában még nem ássa alá a pártközpontú demokráciát. A Klauszhoz és Orbánhoz hasonlóan a pártpolitikusok sorából kiemelkedő vezetők, akik lojálisak maradnak pártjukhoz és nagy energiát fektetnek a párt ideológiai és szervezeti fejlesztésébe, hozzájárulhatnak a pártrendszer kikristályosodásához. Ezek a vezetők éppen azért váltak hatékonyabb vezetőkké mint nagyobb hírű kollégáik (pl. Walesa és Havel), mert párt állt mögöttük. Kívülállók, mint például az 1990-es lengyel elnöki aspiráns, Tyminski komoly ideiglenes sikereket érhetnek el, de párt nélkül nem tudják konszolidálni eredményeiket.

A helyi politikában viszont tartósodni látszik a pártok gyengesége a posztkommunista térség egészében. Bár a szórás nagy (pl. Lettországbán a helyi önkormányzatok képviselő-testületének 12%-a, Litvániában 100%-a tartozik párthoz, Horváth 2000: 40), összességében a helyi képviselőknek valószínűleg kevesebb mint a fele párttag.

A helyi szint felett viszont Kelet-Közép-Európában szinte monopóliumot élveznek a pártok a parlament és a kormány megszervezése vagy az elit rekrutálása terén. Az új politikai osztályt nagyrészt a pártok hozták létre (Ágh 1996: 260). Külön segítette őket, hogy a bürokrácia, a hadsereg, és a bírói kar szervezeti öntudatát meggyengítette a politikai átmenet. A tömegmédiá az egyetlen „intézmény”, amely e tekintetben kivételt jelent.

A keleti régiókban a célok kijelölése és a kormányprogramok kialakítása az elnök és a lobbicsoportok befolyása alatt van, míg Közép-Európában a politikai napirendet a pártok dominálják, a legfontosabb döntéseket vagy pártvezetők vagy a pártvezetők által ellenőrzött emberek hozzák.

A pártokat körülvevő intézmények jellege azt mutatja, hogy a pártoknak sikerült egy számukra kedvező környezetet létrehozni. A pártok fölényét a személyiségekkel és a társadalmi szervezetekkel szemben jelzi a (zárt) pártlistás választási rendszer⁷, és a korporatív struktúráktól mentes, egykamarás parlamentarizmus népszerűsége térségben. A demokratizálódás folyamán a parlamenteknek különösen nagy volt a szerepük, s ez erősítette a pártokat az érdekszervezetekkel szemben. A végrehajtó hatalom szerepének erősödése és az európai uniós csatlakozás által kikényszerített gyorsított törvényhozás leértékelte ugyan később a parlamenteket, de a koalíciós megegyezések növekvő súlya megint csak a pártokat erősítette az egyéni képviselőkkel szemben (Kopecky 2003: 138, 148).

Az intézményi reformok iránya is a már létező pártok sikerét jelzi. Az új pártkezdeményezésekkel szemben a régió minden sarkában korlátokat emeltek az ezredfordulón. A regisztrációs küszöböt és a választásokon való indulási küszöböt az elmúlt év-

tizedben több országban felemelték, néhol drasztikus mértékben. Kelet-Európában amúgy is magasabbak a választási küszöbök és nagyobb a hatásuk a választási viselkedésre, mint nyugaton (Birch 2001b). Ezek a szabályok az országos szervezettséggel bíró pártokra szűkítik le a parlamenti játékteret. További szabályváltozások a pártot elhagyó képviselőket büntették, nehezítve új parlamenti frakciók létrehozását.

A pártfinanszírozási szabályok a megfigyelők szerint ugyancsak a már létező pártok privilegizált helyzetéről árulkodnak. A legtöbb posztkommunista ország valamilyen módon támogatja pénzügyileg pártjait. Az állami támogatás aránya elérheti a 70–80% százalékot is, különösen Közép-Kelet-Európában.

A kutatók gyakran kiemelik, hogy az állami finanszírozás gyengíti a pártok és a civil társadalom közti főnálló kötelekeket (pl. van Biezen 2003: 41), és hátrányos azokra a pártokra nézve, amelyek ebből a pénzforrásból nem részesülnek. Sokkal kevesebb figyelem fordítódik az esetleges pozitív hatásokra, amilyen például az átláthatóság, az egyenlőbb esélyek és az állampolgári tájékozottság.

Az állami finanszírozásnak minden bizonnyal van stabilizáló szerepe, de az a széles körben osztott aggodalom, mely szerint megmerevíti a pártstruktúrát, túlzásnak tűnik. Észtországban például az állami finanszírozás bevezetését követően megnövekedett a szavazatingadozás és egy új párt hatalmas sikert ért el. A pártfinanszírozási küszöb általában alacsonyabb a választási küszöbnél, és ennyiben éppenséggel segít a kis pártoknak versenyben maradni, bár persze a finanszírozás és a választási eredmény összekapcsolása a nagy pártoknak kedvez.

Az államfüggő kelet-európai pártokról kialakult kép (pl., Szczerbiak 2001, Lewis 2001, Katz 1996, van Biezen 2003) erősen támaszkodik a cseh és magyar példákra. Amennyiben az összes kelet-európai posztkommunista rendszert figyelembe vesszük, differenciáltabb képet kell alkotnunk. Ukrajna, Fehéroroszország, Lettország és Moldova nem folyósít rendszeres támogatást a pártoknak, Oroszország és Románia pedig csak kisebb összegeket bocsát rendelkezésükre (Ikstens et al. 2001). Más országokban, mint például Észtországban és Lettországban csak nemrégiben vezették be a közvetlen pártfinanszírozást. Oroszországban 1999-ben a választási kampánnyal összefüggő bevételek csupán 1,5%-a származott az államtól, nem számítva természetesen egyes pártok privilégiumait, a média és az ún. adminisztratív források, vagyis a közlekedés, az irodák vagy a publikációk terén (White 2004).

A PÁRTRENDSZEREK STABILITÁSA ÉS IDEOLÓGIAI TAGOLTSÁGA

Nyugat-Európában az elmúlt három évtizedben csökkent a pártrendszerek stabilitása, nőtt a szavazatingadozás (Gallagher et al. 2000: 263) és a fragmentáció (Strøm, 2000). Ideológia tekintetében a nagy pártok hasonlóbba váltak egymáshoz, mindelelőtt a baloldali pártok jobbratolódása révén (Huber és Inglehart, 1995, Knutsen 1998). A legtöbb nagy párt részesévé vált a neoliberais konszenzusnak, s ezáltal nőtt a kormányzóképes pártok száma. Így a koalíciós játéktér is megnőtt. Korábban ellenséges viszonyban álló pártok viszonylag könnyen lépnek manapság kormányzati koalícióra. A pártcsaládok tekintetében a legfontosabb változás az, hogy a radikális baloldal meggyengült, a radikális jobboldal és a zöldek pedig megerősödtek.

A posztkommunista rendszerek természetesen a nyugatiaknál is nyitottabbak és instabilabbak. A párttradíciók gyengesége és a magas szavazatingadozás miatt a politikusoknak sem igazán érdekük hűségesnek maradni pártjukhoz. Még parlamenten kívüli pártokhoz csatlakozni is racionális lehet: Oroszországban (1999), Lengyelországban (2001), Szlovákiában (1998, 2001), Bulgáriában (2001) és Lettországban (1998, 2002) olyan pártok kapták a legutóbbi választásokon a voksok egy jelentős, néhol többégi részét, melyek az előző választás idején nem léteztek. Ennek megfelelően a politikusok hűsége nem mindig haladja meg a szavazókét. Oroszországban 1999-ben a mandátumok majd harmada került át új párthoz a választás és a Duma első ülése között. A többször induló észt parlamenti képviselőjelöltek közül mindössze 41% maradt meg eredeti pártja mellett az évtized végére (Kreuzer és Pettai 2003: 85).

A pártrendszer stabilitása azonban nem egyformán alacsony az egész térségben. A határ nem a különböző történelmi és kultúrájú országok között, hanem a szűkebb régiókon belül húzódik. Már a második választáson feltűnő volt az országok közötti különbség. Az első választáson már szavazatot (legalább 3%-ot) kapó pártok a voksok 53%-át kapták Oroszországban, 72%-ot Lengyelországban és 90%-ot Magyarországon (Golosov 1998: 90.).

Stabilitás szempontjából például nagy a szakadék a visegrádi országokon belül egyfelől Lengyelország és Szlovákia, másfelől Csehország és Magyarország között. Az utóbbi két országban csupán egy új parlamenti párt született több mint egy évtized alatt (Lewis 2000: 131), és mindkét esetben már létező parlamenti párt egyik szárnyának leválásáról volt szó. A cseh parlamentben 1998 és 2002 között mindössze két képviselő hagyta el pártját (Williams 2003: 53). A stabil konfliktusminták stabilizálhatják az egyéni attitűdöket és a viselkedést is. A cseh választói illékonyság alacsony volta és a magyar csökkenése a konszolidált pártrendszernek tudható be (Toole 2000). A magyar és a

cseh példák azért is érdekesek, mert ezekben az országokban anélkül sikerült megakadályozni új pártok megerősödését, hogy a meglévő pártok szervezetenként behálózta volna a társadalmat.

A pártrendszer kiszámíthatóságát erősíti, ha bizonyos pártok nem hajlandók egymással együttműködni. Ebben a tekintetben a posztkommunista pártrendszereknek egyértelműen van struktúrája, a pártok erőteljesen igyekeznek izolálni egymást. (Észtország a legkirívóbb kivétel, ott a pártok promiskuitásának alig van határa.) A pártok közötti antagonizmus (pl. a Szolidaritás és a szociáldemokraták Lengyelországban, a szociáldemokraták és a Polgári Párt Csehországban, Meciar mozgalma és a kereszténydemokraták Szlovákiában, az MSZP és a Fidesz Magyarországon) segíti a kétpólusú struktúra kialakulását.

Ugyancsak a struktúráldást segíti elő, hogy a térségben korlátozott a kormányzóképes pártok sora. Az ortodox kommunista pártok nem szalonképesek Közép-Kelet-Európában, és többnyire kimarad a kormányból a radikális jobboldal is (rövid távú szlovák, román és szerb kivételekkel). A fő korlátozó tényező a nyugat. A győztes pártok Jugoszláviában, Magyarországon, Romániában nyílt felszólításokat kaptak, hogy a radikálisokat, a MIÉP-et, illetve a Nagy Románia Pártot hagyják ki koalíciós számításaikból. Csehországban két parlamenti pártot is páriaként kezeltek az elmúlt évtizedben. A republikánusok (SPR–RSC) és a kommunisták stigmatizálása azt jelentette, hogy a parlamenti többség kialakításában csak a parlament négyötöde jöhetett szóba. Összefoglalva: ezekben az országokban nem annyira a túlzott nyitottság, mint inkább a túldetermináltság jellemzi a koalíciókötést.

A posztkommunista Európában több párt versenyez mint nyugaton. A választási pártok ún. effektív száma ugyanakkor nem különbözik drámaian: 5,37 (Nyugat-Európában 4,21). A parlamenti pártok effektív száma 4,08 (nyugaton 3,72), a kormányokban átlagosan 2,15 párt vesz részt (nyugaton 1,9) (Birch 2001a). Persze a pártok megszámlálása egyáltalán nem triviális feladat, miután gyakoriak a bonyolult szerkezetű együttműködések. A lengyel AWS például több mint 30 párt és egyéb szervezet szövetsége volt (Szczzerbiak 2001). A régióban elterjedt együttműködési formák tanulmányozását akadályozza, hogy a politikatudományi elméleti irodalom meglehetősen gyenge az együttműködések és fúziók vonatkozásában.

Az intézményekkel való manipuláció (pl. küszöbemelés) és a szavazók tapasztalatainak gyarapodása csökkentette valamelyest a pártok számát, de nem mindenütt (Bielasiak 2002: 201). A tárgyalt országok némelyikében arányos választási szabályokat vezettek be az elmúlt években, de e szabályok nemigen felelősek a pártok nagy számáért: a pártrendszerek aprózottsága megelőzte és nem követte az intézményi változásokat (Jasiewicz 2003: 182).

Bár kevés empirikus bizonyíték áll rendelkezésünkre, kijelenthetjük, hogy a kelet-európai rendszerek polarizáltabbak mint a nyugatiak, miután a versengés tétje nagyobb. A nyugat-európai kis államok tapasztalata azt tanította meg a politikatudománynak, hogy a fragmentálódástól nem kell tartani, hiszen önmagában nem fenyegeti a stabilitást. A posztkommunista országok közelmúltja párhuzamos tanulsággal szolgál a polarizáció vonatkozásában, hiszen a térségen belül a magas polarizáció általában a konszolidáció magasabb fokával jár együtt.

Az állami finanszírozás, a meglehetősen magas választási küszöbök, a pártok kormányzásorientáltsága és az egyéb szereplők gyengése miatt sokan érvényesnek vélik Kelet-Európára nézvést a „kartellpárti” modellt (Ágh 1998b: 109, Katz 1996: 122, Sikk 2003, Klima 1998: 85 stb.). E tézis kritikussai elsősorban arra mutatnak rá, hogy a pártkínálat folyamatos változásban van (Lewis 1996: 12–14, Szczerbiak 2001). Azonban, véleményem szerint, a pártrendszerek polarizáltsága, a téttek nagysága és a koalíciós alternatívák korlátozottsága miatt kartellpártról ott sem beszélhetünk, ahol új pártok nemigen kerülnek be a parlamentbe.

A polarizáció azonban önmagában nem képes a választói viselkedés stabilizálására. A választási viselkedés irodalmának klasszikus paradoxona az volt, hogy a szavazati arányok stabilak maradhatnak, annak ellenére, hogy a szavazók híján vannak stabil politikai attitűdöknek. Kelet-Európában egy másik paradoxon tűnik szembe: a pártkötődések instabilak, annak ellenére, hogy a pártok intenzíven dolgoznak – mélyen megosztott társadalmak érzetét keltve – mentális korlátok felállításán.

A pártrendszerek instabilitásának egyik oka valószínűleg a kormányok instabilitásában rejlik. A választások sokkal gyakrabban járnak kormányváltással mint Nyugat-Európában az ottani demokratikus konszolidáció időszakában. Ennek egyik oka az, hogy keleten a régi rendszerhez kötődő erők visszatérhettek a hatalomba (Von Beyme 2003).

A stabil pártrendszer sem garantál konszolidált demokráciát, különösen ha a pártok nem programatikus-ideológikus, hanem klientalista alapon kapcsolják magukhoz a szavazókat. A poszt-kommunista pártrendszerek ideológiai kikristályosodása még javában zajlik. Empirikus kutatások ugyanakkor azt mutatják, hogy a kelet-európai pártrendszerek ideológiai strukturáltsága hasonlít a nyugat-európaihoz és felette áll a latin-amerikainak (Kitschelt 2003).

A pártversenyt leggyakrabban kétdimenziós térben szokás ábrázolni. Kitschelt (1992) szerint a legitim szereplők körének kérdése (befogadó vagy kirekesztő állampolgárság) és a döntéshozatal módjának a kérdése (hierarchikus vagy partícipatívus mód) alkotják az első, libertárius-tekintélyelvű, vagy kozmopolita-partikularista dimenziót. A szereplők erőforrásai-

ra vonatkozó attitűdök (a javak piaci vagy nem piacelvű elosztása) alkotják a második dimenziót. Ahol a szabadpiac a status quo, a libertariánusok ellenzik azt és alternatívát fogalmaznak meg vele szemben. A posztkommunista átmenet kezdetén azonban a piacellenes nézetek tekintélyelvű beállítódottsággal kell együtt járjanak.⁸

Az ideológiai strukturálódás tekintetében a régió belüli szóráshoz ugyanakkor meglehetősen nagy. Azokban az országokban, ahol – mint Oroszországban és Ukrajnában – az ideológiailag szinte besorolhatatlan középpártok dominálják a pártversenyt, a pártokra leadott szavazatoknak homályos politikai tartalma van, s így csorbul a számonkérhetőség is. (Az elnöki rendszer, valamint a független képviselők nagy száma csak tovább rontja a helyzetet.)

Herbert Kitschelt modelljében az ideológiai strukturálódás és a verseny programatikus jellege a következő tényezők függvénye: az ország társadalmi-kulturális fejlettsége, a választók képzettsége, az államszocialista és az azt megelőző rendszer jellege, az átmenet sajátosságai, és az új politikai intézmények jellege. Mindezek a tényezők összekapcsolódva egymástól eltérő pályagörbékre helyezik az országokat. Ahol a második világháború előtt agrár jellegű volt a társadalom, a bürokratikus intézményesülés és az érdekképviselet alacsony fokon állt, a munkásosztályi mozgalmak gyengék voltak és kevés demokratikus tapasztalat halmozódott fel, az államszocialista rendszer nepotista jellegűvé vált. (Ilyen, ún. „patrimonális rendszerek” alakultak ki például Bulgáriában és Romániában.) Miután a rendszer vezetőinek nem kellett komoly ellenállással szembenéznük, az elit klientalista kapcsolatai segítségével átmenthette hatalmát 1989 utánra is. Ezekben az országokban az elitkontinuitás ugyan kivált ellenállást, de a kommunista és antikommunista hálózatok közötti érzelmekkel átítatott vetélkedés csak erősíti a perszonalizmust és a klientalizmust. A vezető réteg olyan intézményi szabályokat támogat, amelyek gyengítik a pártos logikát és erősítik a személyiségek szerepét. A politikai tér kommunista és antikommunista táborokra oszlik, a gazdasági, politikai és kulturális határvonalak egybeesnek, s így a libertariánusok részére nem jut tér.

A másik szélsőségen a magas szintű társadalmi-gazdasági fejlettség (iparosodás, urbanizáció, modern bürokrácia, szekularizáció, erős munkásosztályi mozgalmak, a két világháború közötti szabad pártverseny), valamint a radikális posztkommunista átmenet ideális feltételeket teremt a programatikus versengés számára (Kitschelt 2002). A „bürokratikus szocializmust” követő rendszerek esetében (Csehszlovákia cseh fele, Kelet-Németország) a morális kérdések a politikai élet periferiájára kerültek, s így az újraelosztással kapcsolatos ügyek maradtak a középpontban.

A tekintélyelvű-libertáriánus dimenzió a „nemzeti-megbékélési” („national-accommodative”) országokban (Magyarország, Lengyelország, esetleg Horvátország, Szlovákia, Szlovénia) igazán meghatározó csak. Ezekben az országokban a korai reformok csökkentették a gazdaságpolitikai ellentéteket. A pártok ezért a morális-kulturális kérdéseket (nacionalizmus, tradicionizmus, klerikalizmus, nyugatellenesség, stb.) használják arra, hogy megkülönböztessék magukat. A kommunista rendszer gyors összeomlása nem teszi lehetővé, hogy az antikommunizmus minden más kérdést elhomályosítson (Kitschelt 2001: 312).

Bár meglehetősen nehéz az elmélet oksági részét bizonyítani (ti. azt, hogy a kulturális kérdések hangsúlyos szerepe a gazdaságpolitikai elképzelések hasonlóságából fakad), a kulturális kérdések fontossága valóban sajátossága a felsorolt országoknak. Az ideológiai versengés tipikusan három pólust eredményez: a kulturálisan libertáriánus szocialisták (posztkommunisták) állnak szemben a piacpárti libertáriánusokkal és a tradicionális keresztény-nacionalistákkal, akik hajlamosak a piac állami korlátozására.

A legtöbb kutató (Berglund et al. 2004, Kitschelt et al., 1999, Kitschelt 2001: 312) szerint a rezsim jellegével kapcsolatos ellentét (az antikommunizmus) átmeneti jelenség, különösen a nemzeti megbékélési rendszerekben. Bár a várokozás megalapozottnak tűnik, Lengyelország vagy Magyarország példája éppen azt mutatja, hogy az antikommunizmus a jobboldali identitás központi eleme és a választási kampányok egyik fontos témája maradhat hosszú távon is.

A versengés mintázatai eltérnek a régió kulturálisan hasonló országai esetében is. Csehországban például egydimenziós bal-jobb versengés alakult ki, ahol a pólusokat gazdasági kérdések definiálják. Szlovákiában a bal-jobb terminológia sokkal kevésbé használható a szövetségi rendszerek megértéséhez: Meciar ellenzéke kereszténydemokratákat, liberálisokat, szociáldemokratákat fog egybe, míg Meciar támogatói között nacionalistákat és radikális baloldaliakat egyaránt találunk. A pártrendszer megosztó törésvonalat inkább tekintélyelvűségként érdekes felfogni (Krause 2000). Lengyelországban a bal-jobb szembenállás meghatározó, az egyes oldalakat – és különösen a jobboldalt – képviselő pártok azonban gyakran cserélődnek.

A lengyel típusú pártrendszerekben az igazi kérdés az, hogy ki lesz képes a jobboldalt konszolidálni (Sitter 2002: 447). Az instabilitás egyik legfőbb oka az olyan országokban, mint Lengyelország, Románia és Litvánia az, hogy a jobboldal koordinációja megbukott. A magyar választói illékonyság csökkenése is nagyrészt a Fidesz nagypártként való konszolidációjának a következménye.

Ahol a kétpólusú politizálás kialakult, a pólusokat ugyanúgy a szocialisták, illetve a kereszténydemokraták és konzervatívok

alkotják, mint nyugaton. Azonban a bipoláris mintázat nem bizonyult ellenállóbbnak más mintázatoknál. Bulgáriában például egy centrista mozgalom a korábban stabilizálódni látszó két-pólusú struktúra ellenére ért el kiemelkedő sikert.

A pártrendszer tagoltságát változó mértékben befolyásolják a prekommunista tradíciók. Évtizedekre szőnyeg alá söpört kulturális ellentétek jelentek meg újra. Miközben a történelmi pártok meglepően gyengén szerepeltek, a szavazatok földrajzi-ideológiai mintázata gyakran történelmi folytonosságot mutat (Wittenberg 1998). A pártpaletta legfőbb külső impulzusát a nyugat-európai pártok és pártszövetségek jelentik, amelyek programatikusan és koalíciós preferenciáikhoz szocializálják a keleti pártokat (Pridham 2001). Azonban, bár a nyugati pártcsaládok képviselői keleten is megtalálhatók, a posztkommunista térségben meglehetősen sok olyan pártot találunk, amelynek nincs világos kötődése egyetlen nyugat-európai (vagy bármilyen) pártcsaládhoz. Meg nem reformált kommunista pártok, populista, bár nem szélsőjobboldali csoportok (pl. Meciar Mozgalma egy Demokratikus Szlovákiáért, az ukrán Rukh, a szlovén Néppárt), az ún. „hatalmi pártok” a volt Szovjetunió néhány országában és a karizmatikus vezetők körül formálódott pártok (pl. II. Simeon Nemzeti Mozgalma vagy a szlovák Smer) nehezen találnak nyugati partnereket.

A baloldalt tipikusan utódpartok dominálják. Az utódpartok politikusai általában pártjukhoz lojálisabbak, professzionálisabbak és hatékonyabbak voltak, mint ellenfeleik, akik többnyire, különösen az első években, igazi amatőrök voltak, híján a szervezői képességeknek, pártlojalitásnak és a politika iránti elkötelezettségnek (Kopecky 2003: 142–3.). A kutatók általában olyan pártdefinícióval dolgoznak, amely szerint az egypártrendszerek pártjai nem pártok, hiszen inkább állami szervekhez mint önkéntes szerveződésekhez hasonlítanak. A kommunista szervezetek demokratikus viszonyok közötti sikerei azt jelzik, hogy ezekben az intézményekben több „pártszerűség” volt, mint amennyit sejteni lehetett.

Az utódpartok némelyike nacionalista retorikával él, mások szociáldemokratává modernizálódtak, míg egy harmadik csoport őrzi az állampárti ideológiát (Segert 1996, Bozóki és Ishiyama 2002). A karizmatikus vezetők által dominált szélsőjobboldali pártok a legtöbb országban szintén jelen vannak. E pártokat nyugati testvéreiktől megkülönbözteti, hogy esetükben a bevándorlás kérdése kevésbé jut szerephez, helyét az általánosabb nacionalizmus veszi át.

A jobbközép pártok kereszténydemokrata és konzervatív variánsait is megtaláljuk, bár némelyiküket helyesebb jobboldali tekintélyelvűnek nevezni (Segert 1996). Nyugati társaiktól eltérően időnként etatista, antiindividualista és ezért antikapitalista retorika jellemzi őket.

A zöldek feltűnően gyengék, a nemzetiségi pártok pedig meglehetősen erősek a térségben. Érdekes módon, szemben nyugati társaikkal, a nemzetiségi pártok hajlamosabbak a jobboldali identitás elfogadására. Többben (pl. Kitschelt 1996: 17) az etnikai pártokban a demokratikus konszolidáció veszélyeztetőit látják. A többnemzetiségű országok valóban törékenyeknek bizonyultak, azonban a nemzetiségi pártok szerepe inkább pozitívnek bizonyult. Stabilitásuk, kiszámíthatóságuk és készségük arra, hogy csoportjogok és privilégiumok biztosítása fejében támogassák a kormányokat, folytonosságot kölcsönöz az amúgy gyorsan változó pártrendszereknek.

PÁRTSZERVEZET

Nyugaton a pártokon belül egyszerre figyelhető meg a centralizáció és a decentralizáció. Miközben a tömegmédiá felértékeli a pártvezérek szerepét, a pártokon belüli demokratizálódás (Scarrow et al., 2000, Strøm, 1990: 577) számos jelét lehet tapasztalni. Terjed például a közvetlen demokrácia eszközeinek használata. S bár ez akár erősítheti is a párt vezérének pozícióját a középelitekkel szemben, kétségtelen, hogy például a vezető kiválasztása olyan új privilégiumot jelent a párttagok számára, amivel korábban nem rendelkeztek. Ugyanakkor a nyugati pártok nyitottak a nem tagok felé is, a párton belüli kommunikáció pedig informálisabban és decentralizáltabban folyik mint korábban (Heidar és Saglie 2003).

A tagság csökkenése, az állami apanázs növekedése, a tőkeintenzív kampánytechnikák terjedése átrendezte a pártokon belüli erőviszonyokat. A parlamenti és kormányzati tisztségekkel nem rendelkező pártvezetők súlya csökkent. Miközben a pártok rendelkezésére álló források általában megnövekedtek, a parlamenti frakciók apparátusa gyorsabban nőtt, mint a pártközponté (Farrell és Webb 2000, Heidar és Koole 2000).

A posztkommunista pártokat még inkább dominálja vezetőségük, mint a nyugatiakat. A meglehetősen hiányos információk alapján úgy tűnik, hogy a centralizálási folyamat tovább folytatódik. A tagok szerepe másodlagos. Számuk csekély, a tagsági díjak csak a bevételek elhanyagolható töredékét adják. A tagok a legritkább esetekben élhetnek a közvetlen demokrácia eszközeivel.

A megfigyelők egyetértenek abban, hogy a posztkommunista átmenet klasszikus tömegpártokat csak elvétve hozott létre. Továbbmenve, a legtöbben úgy látják, hogy a régió pártjai fejletlen szervezeti struktúrával rendelkeznek (lásd Mair 1997, Katz 1996: 122, Kopecky 1995). Lewis (1996: 12), például, azt állítja, hogy „a demokratikus posztkommunista politikában nemcsak tömeges tagságról, hanem kifejlett szervezetről és struktúráról sem beszélhetünk”⁹.

Ha azonban a kutatók inkább a szervezeti komplexitásra és kevésbé a tagokra összpontosítanak, magasabb szintű fejlettséget találnának. A munkamegosztás, a környezettel szembeni autonómia, az országot lefedő irodahálózat, a kidolgozott párt-hierarchia és az állandó és professzionális munkatársak vonatkozásában a régió pártjai többnyire nem maradnak el nyugati társaiktól. A pártstruktúra tömegpárti mintákra hasonlít: a pártok regisztrált tagsággal, országos kongresszussal, alapszervezetekkel, helyi irodákkal, alapszabállyal, teljes munkaidős adminisztrátorokkal rendelkeznek (Katz 1996: 122, van Biezen 2003). A döntéshozatal centralizált és bürokratikus, a párt képviselői beszámolóval tartoznak a párt választott vezetői felé, és a jelentősebb pártok állandó, biztos jövedelemforrásokkal rendelkeznek.

Miután keleten az állam jelentősége nagyobb, és a legtöbb pártot politizáló elitek alapították, a választott köztestületekben (parlament, önkormányzatok, kormány stb.) dolgozó tagok még nagyobb dominanciája lenne indokolt, mint nyugaton. Azonban, ahogy ezt kutatások kimutatták, Kelet-Közép-Európában a pártközpont a meghatározó (van Biezen 2003).¹⁰ A legtöbb párt korlátozza parlamenti képviselőinek mozgásterét, s – a képviselők beszámolóí szerint – véleményeltérés esetén a pártvezetőség szava a döntő. A pártközpont tipikusan sokkal nagyobb anyagi juttatásokban részesül az állam részéről, mint a parlamenti frakció.

KONKLÚZIÓ: A KELET-NYUGAT KUTATÁS JÖVŐJE

A keleti és nyugati társadalmak és pártrendszerek közötti intenzívebb csere és kommunikáció várhatólag csökkenti a fent elemzett különbözőségeket. Ugyanebbe az irányba hat a poszt-kommunista országok politikai elitjeinek törekvése. A pártrendszerek intézményesülését szolgáló reformok sorát tapasztaljuk olyan országokban is (pl. Oroszország, Ukrajna), ahol korábban az elnökök körül tömörülő elit éppen a pártok sérülékenységéből látszott hasznot húzni. A különbségek jelentős része azonban várhatólag sokáig velünk marad. Az egypártrendszer összeomlása sajátos kihívások elé állította a pártokat, s ezért a pártok viselkedése a régióban eltér mind a hagyományos liberális demokráciákban, mind a többi „harmadik hullámos” demokráciában megfigyelhető pártviselkedéstől. A poszt-kommunista átalakulás egyediségét átfogó jellege adja: új gazdasági, alkotmányos és politikai rendszerek és egyes esetekben új államok keletkeztek a révén (Offe 1991, Bunce 1995). A pártoknak a demokratikus hagyományok gyengeségével, az évtizedeken át tartó rendkívüli hatalomkoncentráció és a radikális átalakulás örökségével kell szembenézniük.

A fenti áttekintés egyik fontosabb tanulsága ugyanakkor az, hogy számos szempont (pl. a pártok hatalmi pozíciója) alapján a határ a posztkommunista (valamint a nyugati) világon belül, s nem pedig a régi és az új demokráciák között húzódik. Ez igazolja azokat a kutatókat, akik a posztkommunista térség differenciáltságára hívták fel a figyelmet (Ágh 1998b, Evans and Whitefield 1993, Kitschelt 1995 stb.).

Ugyanakkor több olyan vizsgálatra van szükség, amely „vakon” elemzi az adatokat. Jelenleg a térségekkel kapcsolatos sztereotípiák ugyanis igencsak torzítják az interpretációkat. Az irodalomban gyakran tapasztalhatjuk például hogy az individualista pártválasztást az érett szavazói viselkedés jeleként értelmezik, ha az nyugaton történik, és az éretlenség jeleként, ha keleten találkozunk vele.

A kelet-európai pártpolitikát még egy ideig nyilvánvalóan a demokratizálódás és a konszolidáció szempontjából fogjuk elemezni, bár egyre több olyan jelenséget mutatnak fel, amelyeknek már semmi köze a rendszerváltáshoz. A posztkommunizmus tanulmányozását várhatólag előrelendíti a Közép-Kelet-Európától távolabb fekvő térségek folyamatainak integrálása a politikatudományba, mivel így majd inkább lehetővé válik a kulturális és a rendszerhatások elkülönítése. Jelenleg a posztkommunista és a kelet-európai, vagyis a tematikus és a regionális kutatás még kényszerűen összefonódik, hiszen az afrikai és a közép-ázsiai posztkommunista országok átalakulása még jó-részt kívül esik a kutatók látókörén.

JEGYZETEK

- ¹ Csehországban (Jasiewicz 2003: 197) a részvétel 98%-os volt 1990-ben, ám csupán 58%-os 2002-ben.
- ² Lengyelországban a részvétel 43% és 52% között ingadozik (Markowski és Tucker 2003).
- ³ Magyarországon a 2002-es választás második fordulója produkálta a legdirek-tebb konfrontációt és a legmagasabb részvételt (73%).
- ⁴ Nyugat-Európában a tizenkilencedik–huszadik században már versengő oli-garchiák demokratizálódtak, Dél-Európában pedig a hetvenes évekbeli de-mokratizálódást olyan rendszerek előzték meg, melyekben mind a versengés, mind a mobilizáció igen alacsony fokon állt (van Biezen 2003: 26).
- ⁵ Körösényi (1999: 63) azt javasolta, hogy a régi rendszer vezető rétegébe való integráltságot is tekintsük strukturális tényezőnek. Ez a számítási mód jelen-tősen növelné a politika strukturális meghatározottságát.
- ⁶ Szlovénia, Cseh Köztársaság, Magyarország, Lengyelország, Szlovákia, Bulgá-ria, Észtország, Lettország, Litvánia, Románia, Horvátország és Szerbia-Montenegró a „szabad” besorolást kapták.
- ⁷ Csak Albániában és Örményországban választják a képviselők többségét egyé-ni kerületekben (Birch 2001a).

- ⁸ Kitschelt azt jósolta, hogy a domináns versenyméretűtől távol levő pártoknak nem fog sikerülni sok szavazót vonzani. A szociáldemokrata pártok sikere (néhányuk reformált utódpárt) ellentmond e korai jóslatnak, mint ahogy a gazdaságilag jobboldali, de meglehetősen nacionalista és tekintélyelvű pártok megerősödése is.
- ⁹ Csupán néhány utódpárt jelent kivételt: náluk a tagsági díjak többet számítanak és a pártélet élénkebb.
- ¹⁰ Megjegyzendő, hogy a két párton belüli csoport (a „közhivatali párt” és a „pártközpont”) közötti jelentős személyi átfedés igencsak nehezíti ezt a fajta elemzést.

BIBLIOGRÁFIA

- Ágh, Attila 1996. The Development of East Central European Party Systems: From „Movements” to „Cartels”. In: Máté Szabó (szerk.) *The Challenge of the Europeanization in the Region: East Central Europe*. Budapest: Hungarian Political Science Association, 247–264.
- Ágh, Attila 1998a. *Emerging Democracies in East Central Europe and the Balkans*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Ágh, Attila 1998b. *The politics of Central Europe*. London: Sage.
- Berglund, Sten, Joakim Ekman és Frank Aarebrot 2004. The Diversity of Postcommunist Europe and Concluding Remarks. In: Sten Berglund, Joakim Ekman és Frank Aarebrot (szerk.) *Handbook of Political Change in Eastern Europe*. Second Edition. Cheltenham: Edward Elgar.
- Beyme, Klaus Von 2003. Constitutional Engineering in Central and Eastern Europe. In: Stephen White, Judy Batt és Paul G. Lewis (szerk.) *Developments in Central and East European Politics* 3. Durham: Duke University Press, 190–210.
- Bielasiak, Jack 2002. The Institutionalization of Electoral and Party Systems in Postcommunist States, *Comparative Politics*, vol. 34, no. 2, 189–210.
- Biezen, Ingrid van 2003. *Political Parties in New Democracies: Party Organization in Southern and East-Central Europe*. Houndmills: Palgrave Macmillan.
- Birch, Sarah 2001a. Electoral Systems and Party Systems in Europe East and West, *Perspectives on European Politics and Society*, vol. 2, no. 3, 355–377.
- Birch, Sarah 2001b. *Electoral Systems and Party System Stability in Post-Communist Europe*. Paper prepared for presentation for the 30. August–2. September, 2001 APSA meeting, San Francisco.
- Blais, André és Agnieszka Dobrzynska 1998. Turnout in Electoral Democracies, *European Journal of Political Research*, vol. 33, no. 2, 239–61.
- Bozóki András és John T. Ishiyama 2002. Introduction and Theoretical Framework. In: Bozóki András és John Ishiyama (szerk.) *The communist Successor Parties of Central and Eastern Europe*. Armonk. N.Y.: M.E. Sharpe, 3–13.
- Bunce, Valerie 1995. Should Transitologists be Grounded? *Slavic Review*, vol. 54, no. 1, 111–127
- Dalton, Russell J. 2000. „The Decline of Party Identifications”, in Russell J. Dalton és Martin P. Wattenberg (szerk.) *Parties without Partisans: Political Change in Advanced Industrial Democracies*, Oxford: Oxford University Press, 19–36.
- Diamond, Larry 1997. Introduction: in Search of Consolidation. In: Larry Diamond, Marc F. Plattner, Yun-han Chu, and Hung-mao Tien (szerk.)

- Consolidating the Third Wave Democracies: Themes and Perspectives*. Baltimore MD: Johns Hopkins University Press, XIII–XLVII.
- Elster, Jon, Claus Offe, and Ulrich Klaus Preuss 1998. *Institutional Design in Post-communist Societies: Rebuilding the Ship at Sea. Theories of Institutional Design*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Evans, Geoffrey és Stephen Whitefield 1993. Identifying the Bases of Party Competition in Eastern Europe, *British Journal of Political Science*, vol. 23, no. 4, 521–548.
- Farrell, David M. és Paul Webb 2000. „Political Parties as Campaign Organizations”, in Russell J. Dalton and Martin P. Wattenberg (szerk) *Parties without Partisans: Political Change in Advanced Industrial Democracies*, Oxford: Oxford University Press, 102–28.
- Gallagher, Michael, Michael Laver és Peter Mair 2000. *Representative Government in Modern Europe*. New York: McGraw-Hill.
- Gijsberts, Merove és Paul Nieuwbeerta 2000. Class cleavages in party preferences in the new democracies in Eastern Europe. *European Societies*, vol. 2, no. 4, 397–430.
- Golosov, Grigorii V. 1998. *Party Organization, Ideological Change, and Electoral Success: A Comparative Study of Postauthoritarian Parties*. Working Paper No. 258. Notre Dame, IN: The Helen Kellogg Institute for International Studies, University of Notre Dame.
- Hanley, Sean 2001. Are the Exceptions Really the Rule? Questioning the Application of ‘Electoral-Professional’ Type Model of Party Organisation in East Central Europe, *Perspectives on European Politics and Society*, vol. 2., no. 3, 453–479.
- Heidar, Knut és Jo Saglie 2003. Predestined Parties? Organizational Change in Norwegian Political Parties, *Party Politics* 9, 2, 219–39.
- Heidar, Knut és Ruud Koole (szerk.) 2000. *Parliamentary Party Groups in European Democracies: Political Parties Behind Closed Doors*. London: Routledge.
- Horváth, Tamás M. 2000. *Directions and Differences of Local Changes. in Decentralization: Experiments and Reforms*. Vol. 1 of the Local Governments in Central and Eastern Europe. LGI Books. Budapest: Open Society Institute.
- Huber, John és Ronald Inglehart 1995. Expert Interpretations of Party Space and Party Locations in 42 Societies, *Party Politics* 1, 73–111.
- Huntington, Samuel P. 1968. *Political Order in Changing Societies*. New Haven, Conn.: Yale University Press.
- Ikstens, Janis, Daniel Smilov és Marcin Walecki 2001. *Party and Campaign Funding in Eastern Europe: A Study of 18 Member Countries of the ACEEEEO*. Paper presented at the ACEEEEO annual conference, October 13–17.
- Katz, Richard 1996. Party Organizations and Finance. In Lawrence Leduc, Richard G. Niemi and Pippa Norris (szerk.) *Elections and Voting in Global Perspective*, London: Sage, 107–133.
- Kitschelt, Herbert 1995. The Formation of Party Cleavages in Post-communist Democracies, *Party Politics*, vol. 1, no. 4, 447–472.
- Kitschelt, Herbert 1996. *Post-communist Democracies: Do Party Systems Help or Hinder Democratic Consolidation?* Paper prepared for presentation at the Conference on Democracy, Markets, and Civil Societies in Post-1989 East Central Europe, May 17–19. 1996, Center for European Studies, Harvard University.
- Kitschelt, Herbert 2002. Constraints and Opportunities in the Strategic Conduct of Post-Communist Successor Parties: Regime Legacies as Casual Argument. In Bozóki András és John Ishiyama (eds.) *The Communist Successor Parties of Central and Eastern Europe*. New York: Sharpe, 14–40.
- Kitschelt, Herbert 2003. *Party Competition in Latin America and Post-communist Eastern Europe. Divergence of Patterns, Similarity of*

- Explanatory Variables*. Paper prepared for delivery at the 100th Annual Meeting of the American Political Science Association, Philadelphia, August 27–31. 2003.
- Kitschelt, Herbert, Zdenka Mansfeldova, Radoslaw Markowski and Gábor Tóka 1999. *Post-communist Party Systems: Competition, Representation, and Inter-Party Cooperation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Klima, Michal 1998. Consolidation and Stabilization of the Party System in the Czech Republic, *Political Studies*, vol. 46, no. 3, 492–510.
- Knutsen, Oddbjørn 1998. Expert Judgements of the Left–Right Location of Political Parties: A Comparative Longitudinal Study, *West European Politics*, 21: 63–94.
- Kopecky, Petr 1995. Developing Party Organizations in East-Central Europe: What Type of Party is Likely to Emerge? *Party Politics*, vol. 1, no. 4, 515–534.
- Kopecky, Petr 2003. Structures of Representation: New Parliaments of Central and Eastern Europe', in Stephen White, Judy Batt and Paul G. Lewis (szerk.), *Developments in Central and East European Politics*. Basingstoke: Palgrave, 133–152.
- Körösényi András 1996. Nomenklátúra és vallás. Törésvonalak és pártrendszer Magyarországon. *Századvég, Új folyam.* 1. szám, 67–93.
- Krause, Kevin D. 2000. Public Opinion and Party Choice in Slovakia and the Czech Republic. *Party Politics*, vol. 6, no. 1, 23–46.
- Kreuzer, Marcus és Vello Pettai 2003. Patterns of Political Instability: Affiliation Patterns of Politicians in Post-communist Estonia, Latvia, and Lithuania, *Studies in Comparative International Development*, vol. 38, no. 2, 76–98.
- Lewis, Paul G. 2000. *Political Parties in Post-communist Eastern Europe*. London: Routledge.
- Lewis, Paul G. 1996. Introduction and Theoretical Overview. In: Paul Lewis (szerk.) *Party Structure and Organization in East-Central Europe*. Cheltenham: Edward Elgar, 1–19.
- Lewis, Paul G. 2001. European Parties East and West: Comparative Perspectives. *Perspectives on European Politics and Society*, vol. 2, no 3, 481–494.
- Lewis, Paul G. 2003. Political Parties. In: Stephen White, Judy Batt and Paul G. Lewis (szerk.) *Developments in Central and East European Politics* 3. Durham: Duke University Press, 153–172.
- Mainwaring, Scott 1998. Party Systems in the Third Wave, *Journal of Democracy*, vol. 9, no. 3, 67–81.
- Mainwaring, Scott, and Timothy R. Scully 1994. Introduction: Party Systems in Latin America. In: Scott Mainwaring and Timothy R. Scully (szerk.) *Building Democratic Institutions: Party Systems in Latin America*. Stanford, CA: Stanford University Press, 1–34.
- Mair, Peter 1997. What is Different about Post-communist Party Systems? In: Peter Mair, *Party System Change. Approaches and Interpretations*, Oxford: Clarendon Press, 175–198.
- Mair, Peter 2000. The Limited Impact of Europe on National Party Systems. *West European Politics*, 23:4, 27–51.
- Mair, Peter és Ingrid van Biezen 2001. Party Membership in Twenty European Democracies, 1980–2000. *Party Politics*, 7, 5–21.
- Markowski, Radoslaw 2001. Party System Institutionalization in New Democracies: Poland – A Trend-Setter with no Followers. In Paul G. Lewis (szerk.) *Party Development and Democratic Change in Post-communist Europe*, 55–77.
- Markowski, Radoslaw és Joshua A. Tucker 2003. *Pocketbooks, Politics, and Parties: The 2003 Polish Referendum on EU Membership*. Center for the Study of Democratic Politics Working papers, August 21, Princeton University.

- Mateju, Petr, Blanka Rehakova, és Geoffrey Evans. 1999. The Politics of Interest and Class Realignment in the Czech Republic 1992–1996. In: Geoffrey Evans (szerk.). *The End of Politics? Class Voting in Comparative Context*. Oxford: Oxford University Press, 231–253.
- Miller, Arthur H. Gwyn Erb, William Reisinger és Vicki L. Hesli. 2000. Emerging Party systems in Post-Soviet Societies: Fact or Fiction, *Journal of Politics*, vol. 62, no.2, 455–490.
- Offe, Klaus. 1991. Capitalism and Democracy by Design? Democratic Theory Facing the Triple Transition in East Central Europe. *Social Research*, vol. 59, no. 4, 865–892.
- Pridham Geoffrey. 2001. Patterns of Europeanization and Transnational Party Co-Operation: Party Development in Central and Eastern Europe. In: Paul G. Lewis (szerk.) *Party Development and Democratic Change in Post-communist Europe: The First Decade*. London: Frank Cass, 179–198.
- Rose, Richard. 1995. Mobilizing Demobilized Voters in Post-communist Societies, *Party Politics*, vol. 1, no. 4, 549–563.
- Rose, Richard, Neil Munro és Stephen White. 2001. Voting in a Floating Party System: the 1999 Duma Elections, *Europe-Asia Studies*, vol. 53, no. 3, 419–443.
- Sakwa, Richard. 2001. Parties and Organised Interests. In: Stephen White, Alex Pravda, and Zvi Gitelman (szerk.) *Developments in Russian Politics 5*. Durham, NC: Duke University Press.
- Scarrow, Susan E. 2000. ‘Parties without Members? Party Organization in a Changing Electoral Environment’, in Russell J. Dalton and Martin P. Wattenberg (szerk) *Parties without Partisans: Political Change in Advanced Industrial Democracies*, 79–101. Oxford: Oxford University Press.
- Scarrow, Susan E., Paul Webb és David M. Farrell. 2000. „From Social Integration to Electoral Contestation”, in Russell J. Dalton and Martin P. Wattenberg (szerk) *Parties without Partisans: Political Change in Advanced Industrial Democracies*, Oxford: Oxford University Press, 129–53.
- Segert, Dieter. 1996. Party Politics in the Process of Europeanization – Is There a Special Way for Party Development in Central Eastern Europe? In: Máté Szabó (szerk.) *The Challenge of Europeanization in the Region: East Central Europe*. Budapest: Hungarian Political Science Association and the Institute for Political Sciences of the Hungarian Academy of Science, 221–264.
- Sikk, Allan. 2003. *Cartel Party System in a Post-communist Country? The Case of Estonia*. Paper presented at the ECPR Conference, Marburg, 18-21 September 2003.
- Sitter, Nick. 2002. Cleavages, Party Strategy and Party System Change in Europe, East and West, *Perspectives on European Politics and Society*, vol. 3, no. 3. 425–451.
- Strøm, Kaare. 2000. „Parties at the Core of Government”, in Russell J. Dalton and Martin P. Wattenberg (szerk) *Parties without Partisans: Political Change in Advanced Industrial Democracies*, Oxford: Oxford University Press, 180–207.
- Szczerbiak, Aleks. 2001. Cartelisation in Post-communist Politics? State Party Funding in Post-1989 Poland, *Perspectives on European Politics and Society*, vol 2, no 3, 431–451.
- Tóka Gábor. 1996. Parties and Electoral Choices in East Central Europe. In: Paul G. Lewis and Geoffrey Pridham (szerk.). *Stabilizing Fragile Democracies*. London: Routledge, 100–125.
- Tóka Gábor. 1998. Party Appeals and Voter Loyalty in New Democracies. *Political Studies*, vol. 46, no. 3, 589–610.
- Tóka, Gábor. 1997. Political Parties in East Central Europe. In: Larry Diamond, Marc F. Plattner, Yun-han Chu, and Hung-mao Tien (eds.) *Consolidating the Third Wave Democracies: Themes and Perspectives*. Baltimore MD: Johns Hopkins University Press, 93-134.

- Toole, James 2000. Government Formation and Party System Stabilization in East Central Europe, *Party Politics*, vol. 6, no. 4, 441–461.
- Van der Eijk, Cees, Mark Franklin, Tom Mackie és Henry Valen. Cleavages, conflict resolution, and democracy In: Mark Franklin, Tom Mackie és Henry Valen (szerk.): *Electoral Change: Responses to Evolving Social and Attitudinal Structures in Western Countries*. Cambridge: Cambridge University Press, 406–431.
- Wattenberg, Martin P. 2000. The Decline of Party Mobilization, In Russell J. Dalton és Martin P. Wattenberg (szerk.) *Parties without Partisans: Political Change in Advanced Industrial Democracies*, Oxford: Oxford University Press, 64–76.
- White, Stephen 2004. Russia's Client Party System. In: Stephen White, David Stansfield, and Paul Webb (szerk.) *Political Parties in Transitional Democracies*. Oxford: Oxford University Press.
- Williams, Kieran 2003. The Czech Republic and Slovakia. In: Stephen White, Judy Batt and Paul G. Lewis (szerk.) *Developments in Central and East European Politics 3*. Durham: Duke University Press, 41–56.
- Wittenberg, Jason 1998. The 1994 Hungarian Election in Historical Perspective. In: Gábor Tóka and Zsolt Enyedi (szerk.) *The 1994 Elections to the Hungarian National Assembly*. Berlin: Sigma, 139–167.
- Wyman, Matthew, Stephen White, Bill Miller és Paul Heywood 1995. The Place of „Party” in Post-communist Europe, *Party Politics*, vol. 1, no. 4, 535–548.